

**ՇՈՒՇԻԻ ՈՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ¹**

Վարդգես Սաֆարյան

*Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԱրՊՀ*

Համլետ Պետրոսյան

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԵՊՀ*

Նորա Ենգիբարյան

ՀԱԻ

Շուշիի հին պատմության, հիմնադրման, կառուցապատման, նրա առանձին հուշարձանների պատկանելության խնդիրները մեկ անգամ չէ, որ հայտնվել են Ադրբեջանի զավթողական նկրտումների «հիմնավորումների» ցանկում: Տասնամյակներ շարունակ Ադրբեջանի կառավարությունը ու մտավորականությունը իրենց ժողովրդին քարոզել են մի առասպել, ըստ որի՝ Շուշին ծագել և գոյատևել է որպես ադրբեջանական քաղաք և ադրբեջանական մշակույթի բնօրրան: Եթե մինչև Շուշիի ազատագրումը տարածքի հայկական պատկանելիությունը հստակորեն ցույց տալու համար հայ հետազոտողները ստիպված էին բավարարվել առավելապես գրավոր աղբյուրների և նոր ժամանակների (XVIII-XIX դարեր) իրողությունների քննությամբ, ապա այսօր հնարավորություն կա լայնորեն օգտագործելու հնագիտական, վիճագրական, տեղագրական բնույթի բազմաթիվ աղբյուրները, որոնք ֆիզիկապես մատչելի են դարձել միայն Շուշիի ազատագրման շնորհիվ:

2004թ. մայիսին «Շուշի» հիմնադրամի նախաձեռնությամբ, «Երկիր» և «Երկիր ավետյաց» կազմակերպությունների ֆինանսական աջակցությամբ դաշտային հնագիտական դիտումների միջոցով կազմվել է Շուշիի և շրջակայքի հնագիտական հուշարձանների ցուցակն ու դրանց տեղաբախշման քարտեզը: Ցուցակը ներառում էր պալեոլիթից մինչև XX-րդ դարի սկիզբն ընդգրկող մոտ 500 հուշարձան:

2005թ. հունիս-հուլիս ամիսներին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը՝ Համլետ Պետրոսյանի գլխավորությամբ, հնագիտական պեղումներ իրականացրեց Շուշի քաղաքում և նրա շրջակայքում: Հետազոտությունը ընթացել է երկու հիմնական ուղղություններով՝ հնագույն դամբարանների պեղումներ, որոնց

¹ Հոդվածն ընդունված է 23.12.13:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

նպատակն է հայերի կազմավորման խնդիրները լեռնաշխարհի այս հատվածում լուրջ գիտական հիմքերի վրա դնելը, և միջին դարերի հուշարձանների պեղումներ, որոնց նպատակն է ցուցել Շուշիի սարահարթի բնակեցված լինելն ու տեղում հայկական մշակույթի առկայությունը մինչև Փանահի հայտնվելը տարածաշրջանում:¹

Արշավախումբը 2005թ. Շուշիին հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից հարող դամբարանադաշտերից յուրաքանչյուրում պեղել է մեկական դամբարան: Հյուսիսային դամբարանադաշտում ընտրվել էր 61 համարը կրող կիսավեր դամբարանը: Այն շրջապատված էր իրար կողքի, տարբեր մեծության քարերով շարված կրոնլեխի երկու շարքով: Առաջին շարքի շարի մեջ կային ուղղահայաց դրված մի քանի սալաքարեր: Հյուսիսային կողմի քարերը բացակայում էին: Կրոնլեխի երկրորդ շարքի քարերը դասավորված էին պարուրած: Դամբարանի հյուսիսային մասում (կրոնլեխի երկրորդ շարի ներսում) հայտնաբերվել են երկաթե գեղարդ և արծաթե դրվագված զարդաթիթեղ: Արևմտյան հատվածի կրոնլեխի քարերի մոտ գտնվել է բրոնզե զանգ և երկու ապարանջան:

Դամբարանախուցը ուղղանկյուն հատակագծով քարարկղ էր, որի պատերը շարված են միջին մեծության քարերով և մի քանի սալաքարերով: Արևելյան պատի հարավային, հյուսիսային արևելյան հատվածները բացակայում էին: Խցի մաքրման ընթացքում տարբեր մակարդակներից հայտնաբերել են մի քանի հարյուր խեցեբեկորներ, օբսիդանից նետասլաք, ուլունքներ:

Նախնական դիտարկումներով թիվ 61 դամբարանը թվագրվել է մ.թ.ա. VII-VI դարերով:

Պեղված երկրորդ դամբարանը՝ թիվ 175/1, գտնվում է հյուսիս-արևելյան դամբարանադաշտում՝ Ստեփանակերտից Շուշի մտնող ճանապարհի աջակողմյան երեք բլուրներից երկրորդի լանջին: Քարահողային լիցքից հայտնաբերվել է օբսիդիանի շեղք, խեցանոթի մի քանի բեկոր: Դամբարանի ծածկասալերը բացակայում էին: Խուցը պատված էր մանր քարերի լիցքով: Դամբարանախուցը ուղղանկյուն հատակագծով սալարկղ է, որի հյուսիսային կեսի տարբեր մակարդակներից հայտնաբերվել են դարչնագույն միականթ սափորի և կճուճի բեկորներ: Հարավային պատի մոտ՝ հատակին, դրված էին սև անոթի վատ պահպանված բեկորներ, գավազանի գլխադիր, ապարանջան, սարդիոնե ուլունք: Սակավաթիվ նյու-

¹ Ենգիբարյան Ն., Տիտանյան Ս., Շուշիի երկաթեդարյան դամբարանները, Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, եր. 2007, էջ 260:

թերից ուշագրավ է գավազանի գլխադիրը: Այն սնամեջ է, գլանաձև իրանով, կիսաշրջանաձև գլխով: Հարդարված է երկայնակի անցնող միջանցիկ անցքերի և ելուստաձև շեղանկյունների շարքով: Այս իրերը լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. I հազ. սկզբում: Իշխանության խորհրդանիշ այս իրերի զուգահեռները կան Լծենում, Բալուկայում,¹ Խանաբադում² և այլ վայրերում: Հայտնաբերված բրոնզե բարակ լարից ապարանջանը պատկանում է ամենատարածված և երկար գոյատևող տեսակին, իսկ խեցանոթներից ամբողջական է միայն միականթ սափորը, որն էլ իր զուգահեռներն ունի մ.թ.ա X-VIII դարերում՝ Սիսիանի առաջին և Տեղի դամբարանադաշտերի նյութերում:

Երկաթեդարյան դամբարանների պեղումներին զուգահեռ 2005թ. հունիս-հունիս ամիսներին Շուշիում հետազոտվել են նաև միջնադարյան և ավելի ուշ շրջանի հուշարձաններ:

Շուշիի արևելյան պարսպապատին կից գտնվող Հայ-ռուսական գերեզմանոցի հին հատվածի պեղումները ցույց են տվել, որ այստեղ XII-XIII դարերում եղել է հայկական գերեզմանոց, որի խաչքարերը հետագայում XIX դարի կեսերին օգտագործվել են նոր թաղումների վրա: Այստեղ վավերացված XII-XIII դարերի հինգ խաչքարեր վկայում են, որ Շուշիի սարահարթը հայերի կողմից բնակեցված էր Խաչենի հայկական իշխանության ամենածաղկուն դարաշրջանում: Հետաքրքիր են նաև քաղաքի Հին հանգստարանի մի մասի մաքրման հետևանքով բացված տապանաքարերը: Նրանցից մեկը թվագրված է 1771թ., ինչը, փաստորեն, այսօր Շուշիի՝ պարսպապատերի մեջ առնված տարածքի ամենահին հայերեն արձանագրությունն է:

Չափազանց ուշագրավ կարելի է համարել Հունոտի կիրճի Ավանի կարան կոչվող ամրացված քարանձավի կողքի ամրոցի հետախուզական պեղումները: Նրա վերին հարթակի մաքրման ժամանակ բացված թոնրի շրջակայքից և լիցքից գտնվել են XII-XIV դարերին վերաբերող նյութերի բազմաթիվ նմուշներ: Հատուկ նշելի են մոնղոլական տիպի նետասլաքն ու չինական սելադոնի բեկորը, որոնք ոչ միայն ապացուցում են, որ Շուշիի սարահարթի արևելյան՝ Հունոտի կիրճը բնակեցված էր այդ ժամանակ, այլև, որ այստեղով անցնում էր առևտրական մի ճանապարհ, որի պահպանության համար էլ Խաչենի իշխանները ստեղծել էին այս ամրությունները: Այս նոր տվյալները հիմք են տալիս հենց այստեղ տեղադրելու պատմիչների հիշատակած Կարկառ ամրոցը, որը XVII դարի վերջերին՝

¹ Есаян С., Символы власти родо-племенной знати Армении эпохи поздней бронзы и железа, Вестник Ереванского университета, 1989.

² Сафарян В., Археологические находки в селе Ханабад, ИЖФ, 1992, N 1, с. 230.

հայ ազատագրական շարժումների ժամանակ, վերակառուցվեց և ստացավ Ավանի կամ Փոքր սղնախ անունը:

Նախնական եզրակացությունն այն է, որ ոչ թե պարսիկ ու թուրք եկվորները, այլ նրանցից առաջ հայ Մելիք-Շահնազարն ու Ավան հարյուրապետը XVIII դ. սկզբներին անրացրել-վերակառուցել են արդեն դարեր առաջ հայ իշխանների կողմից հիմնված ու կարևորված ամրակետերը:

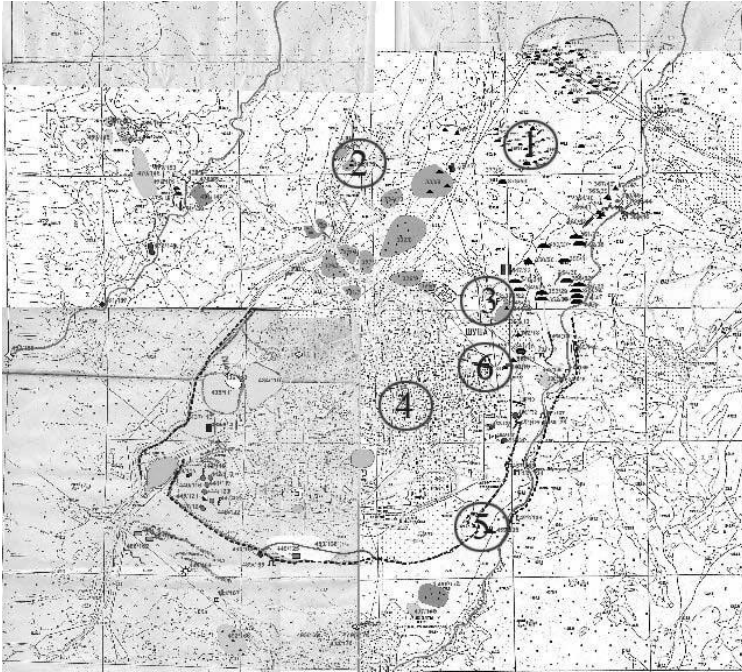
Շուշիի պարսպապատերի մանրամասն դիտումների և համապատասխան մասնագիտական գրականության քննությամբ հաջողվել է պարզել, որ Շուշիի ներկա տարածքում մինչև Փանահի կողմից պարիսպների կառուցումը (XVIII դարի 50-ական թվականներ) եղած ամրոցներից մեկի ավերակները համընկնում են Մխիթարաշենի դարպասների կողքի պարսպահատվածին: Այստեղ ձեռնարկած լայնածավալ պեղումները տվել են լուրջ տվյալներ, որոնք վկայում են, որ պարսպապատերից ներս գտնվող այս հատվածը բնակեցված է եղել զոհե մ.թ.ա I հազարամյակի սկզբից: Սա մի լուրջ տվյալ է՝ վերջ դնելու Շուշի սարահարթն առաջին անգամ Փանահի կողմից բնակեցնելու ադրբեջանական առասպելին: Ամրոցը գտնվում է համարյա Շոշ գյուղի դիմաց և ընդամենը 250մ է հեռու խաչքարերով գերեզմանոցից: Հետաքրքիր է, որ 18-րդ դարում կառուցած աշտարակի շարվածքում դիտվում է 12-13 –րդ դդ. խաչքարի մի բեկոր:

2012թ. գարնանը Շուշի քաղաքի հարավ-արևելյան ծայրամասում՝ Ավան հարյուրապետի դրյակից շուրջ 100մ հյուսիս-արևմուտք, շինարարական աշխատանքների միջոցին հայտնաբերվել է վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանադաշտ: Շուշի քաղաքի տարածքում պատահաբար հայտնաբերված նման դամբարանները շատ կարևոր են հենց այն առումով, որ մինչև հիմա Շուշիի վաղքրիստոնեական մշակույթի ու պատմության մասին մենք բացարձակապես ոչինչ չգիտենք: 2005 թվականին մեր արշավախմբի ամենամեծ երազանքն էր վաղքրիստոնեական որևէ հուշարձան գտնել բուն քաղաքի տարածքում: Նորաբաց դամբարանները վկայում են, որ հայերը ապրել են Շուշի քաղաքի տարածքում արդեն իսկ 6-7-րդ դդ.:

Նկատի ունենալով հուշարձանի կարևորությունը՝ պայմանավորվածությամբ է ձեռք բերվել ամռան ամիսներին կատարել հնագիտական հետախուզական պեղումներ:

Ցավոք, նախատեսված պեղումները չեն իրականացվել:

Շուշիի պեղումները շատ կարևոր են հայրենի պատմության ու մշակույթի հետազոտության, պրոպագանդան տեսանկյունից և պիտի դառնան պետության հոգածության առարկա և շարունակվեն: Մենք իրավունք չունենք արհամարական վերաբերմունք ցուցաբերելու սեփական մշակութային ժառանգությանը:

Շուշիի և շրջակայքի հնագիտական քարտեզ

Դամբարան թիվ 61, մ.թ.ա. 7-6-րդ դդ. ընդհանուր տեսքը

Դամբարան թիվ 175/1 պեղումներից հետո

Իրեր թիվ 61 և 175/1 դամբարաններից

Հայ-ռուսական գերեզմանոցի 12-13-րդ դդ. խաչքարերից

Իրեր՝ գտնված Կարկառ ամրոցի հարթակի պեղումներից, 12-14 թդ դարեր

Շոշվա սղնախը. պեղված հատվածի ընդհանուր տեսքը

13-րդ դարի խաչքարի բեկոր Շոշվա սղնախի աշտարակի շարվածքում

Первые результаты и перспективы археологических исследований в Шуши и его окрестностях.

Вардгес Сафарян, Гамлет Петросян, Нора Енгибарян

Резюме

В 2004 г. по инициативе фонда «Шуши» в городе Шуши и его окрестностях были осуществлены полевые работы по составлению списка и карты, археологических памятников. Летом 2005 года арцахская археологическая экспедиция института археологии и этнографии НАН РА провела раскопки на территории города и в его окрестностях. В частности, были раскопаны два погребения железного века, проведены разведочные раскопки на территории крепости Авана (12-14вв.) в местечке Унот. Интересны хачкары 12-13 вв, выявленные на армяно-русском кладбище 19 –го века. Весной 2012 г. на юго-восточной окраине Шуши в ходе земляных работ были выявлены раннехристианские погребения. Исследования еще раз подтвердили несостоятельность и абсурдность утверждений азербайджанских властей о первом заселении Шуши лишь во времена Панаха.

**The first results and the prospects of archeological researches
in Shoushi and its outskirts**

Vardges Safaryan, Hamlet Petrosyan, Nora Engibaryan

Summary

In 2004 field operations, initiated by the fund of “Shoushi”, on drafting a list and a map of the archeological monuments were carried out in the town of Shoushi and its outskirts. In the summer of 2005 the Artsakh archeological expedition of the Institute of Archeology and Ethnography of the RA NAS carried out excavations in the territory of the town and its outskirts. In particular, two burials of the Iron Age were excavated; reconnaissance excavations were carried out in the territory of the fortress of Avan (12-14 centuries) in a place called Hunot. Interesting khachkars of 12 - 13 centuries were found in the Armenian-Russian cemetery of the 19th century. In the spring of 2012 early Christian burials were revealed in the south-eastern outskirt of Shoushi. The researches reaffirmed the groundlessness and the absurdity of the allegations of the Azerbaijani leadership about the first settlement in Shoushi in the time of Panakh.